

Héderné Kozák Róza

A SZOCIALISTA POLITIKAI TUDAT KIALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

„A kommunizmus az első olyan társadalom,
amelynek elvileg érdeke összes tagjainak ma-
ximális tudatossága”

(Grusin)

A társadalom anyagi létének változásában különböző determinánsok játszanak szerepet. A fejlődés bizonyos szakaszaiban az eszmei tényezők különösen lényegessé válnak. A szocializmus alapjainak megteremtése után, a fejlett szocializmus építésének időszakában új módon merül fel a társadalom eszmei fejlődésének problémája. Társadalmi szükségszerűséggé válik a tudatos társadalomformálás. E szükségszerűség valósággá válása elengedhetetlen feltétele a további fejlődésnek, s ennek alapja a szocialista ideológia térhódítása a néptömegek legszélesebb rétegeinek eszmevilágában.

A társadalmi tudat különböző aspektusainak vizsgálata ma már gazdag forrásanyagra támaszkodhat. Vannak azonban még kevésbé feltárt területek is: hiányzik például a politikai tudat, különösen a szocialista politikai tudat totális, általános, elvi jellegű elemzése. A témában csak néhány rövidebb filozófiai megalapozottságú tanulmány, valamint jogi és szociológiai jellegű monográfia látott napvilágot. Jelen munka, mint egy nagyobb terjedelmű tanulmány része, nem tarthat igényt teljességre. Célja: csupán a szocialista politikai tudat fogalmának kialakításához szükséges eddigi eredmények áttekintése, valamint a tudományos szintű szocialista politikai tudat előzményeinek felvázolása.

A tanulmány forrásanyagként támaszkodik a munkásmozgalom eszmerendszerének fejlődéstörténetére, a marxizmus klasszikusainak a politikai tudattal kapcsolatos nézeteire, a társadalmi tudat általános problematikájának kutatási eredményeire, valamint a politikai tudat elemzésével foglalkozó filozófiai, jogi és szociológiai jellegű tanulmányokra.

A szocialista politikai tudatnak a társadalom szerkezetében elfoglalt helye meghatározásához szükséges egyrészt a politikára, mint sajátos társadalmi jelenségre, másrészt a társadalmi tudatra vonatkozó általános ismeretek felelevenítése, amelyek kiinduló alapként szolgálnak a további elemzéshez. A terjedelem korlátozottsága miatt jelen tanulmány ezzel kapcsolatban csak a marxizmus forrásanyagát veheti figyelembe.

A politika fogalmának meghatározására irányuló kísérletezéseknél a következő definíciókat és definíciós kísérleteket vehetjük figyelembe:

Közismert Lenin álláspontja, amely a gazdasági alap meghatározó szerepét hangsúlyozza: „A politika a gazdaság sűrített kifejezése”.¹ Ennek indoklása: „Minden demokrácia, mint általában minden politikai felépítmény, végső fokon a termelést szolgálja, és végső fokon az adott társadalmi termelési viszonyok határozzák meg.”

A politika tehát egy osztály vagy szociális réteg leglényegesebb, leg-

általánosabb, tartós és perspektivikus érdekeit fejezi ki. Máshol Lenin a politika osztálymeghatározottságát és az osztályérdekek tudatosultságának fontosságát hangsúlyozza. Eszerint a politika az osztályok sajátos akarati viszonya, amelyben tudatára ébrednek saját érdekeiknek és osztályhelyzetüknek, az osztályok olyan viszonya, amely a társadalom feletti uralom megszerzésére, illetve megtartására irányul és amelyben az osztályok politikai viszonyát az állam közvetíti.²

Filozófus és szociológus kutatóink közül a politikát többen is mint sajátos struktúrával rendelkező objektivációs rendszert határozzák meg. Ez az álláspont legkifejezettebben a következő gondolatokban fejeződik ki.

A politika azoknak a meghatározásoknak az összessége, amelyek az embereknek az államhoz való viszonyát tükrözik.³ „A politika a gazdaságon kívüli kényszerrel megvalósító társadalmi szervezetek rendszere, valamint a hozzájuk kapcsolódó tevékenység és folyamat, amely osztályérdeket fejez ki.” Ugyanez a gondolat elvontabb, absztrakt filozófiai szinten is megfogalmazódik: „A politika, mint viszony—rendszer valamely különös szubjektum viszonya más szubjektumhoz, amely különös intézmények segítségével valósul meg. Ez a viszony egyben érdekviszony, ahol a két különös szubjektum szükséglete saját hatalma megszerzése, illetve megtartása s a másik hatalmának korlátozása.”⁴

További vélemények:

„A politika nem pusztán elmélet, gyakorlati viszony is: valamely osztálynak, vagy szociális csoportnak más csoportokhoz és az államhoz kialakított viszonya, amelyben az egyes osztályok vagy rétegek tevékenysége az adott osztályérdek más szociális csoport érdekével való egyeztetésére, vagy ütköztetésére irányul.”⁵

„A politikai rendszer objektivációs rendszer, s a politikai hatalom egy osztálynak privilegizált lehetősége a vele szembenálló vagy eltérő érdekű társadalmi osztály és réteg viszonyainak rendezésére, ellenőrzésére.”⁶

Fenti véleményekkel egyetértve (melyeket empirikus tapasztalataink is igazolnak): a politikát valóban rendszerként tekinthetjük. Összetevőiként a következő elemeket különböztethetjük meg:

1. Minden politikai rendszer sajátos emberi *kapcsolatok* összessége, amelyek a különböző osztályok és rétegek között érdekeik megvalósításáért folytatott tevékenységük folyamatában alakulnak ki s magukban foglalják az állam és az osztályok, az osztályérdekeiket képviselő intézményeik és tagjaik egymáshoz való viszonyát, valamint a nemzetek, államok közötti alapvető kapcsolatokat;

2. az osztályok különböző érdekeinek megvalósításáért folytatott aktív gyakorlati *tevékenységet*, s az osztályérdekeiket megtestesítő szervezetek és intézmények működését;

3. végül a politikai *tudatot*, azoknak az eszméknek, nézeteknek, elméleteknek az összességét, amelyekben az osztályoknak egymáshoz, a hatalomhoz, a politikai szervezetekhez és a különböző államokhoz való viszonyai tükröződnek.

Az ismertetett álláspontok értékeit figyelembevéve, s különböző aspektusainak szintézisére törekedve a következőkben kísérlelhető meg egy strukturális megalapozottságú politika-fogalom meghatározása:

A politika a gazdasági alap által meghatározott komplex társadalmi

jelenség, amely magában foglalja az adott társadalmi gazdasági alakulat *osztályviszonyait*, más államokhoz való viszonyát, az osztályok lényeges gazdasági érdekeit *közvetlenül* tükröző *eszmék*, nézetek, emóciók rendszerét, az azok megvalósítását célzó aktív emberi *tevékenységet* s az azt megvalósító *intézményrendszer*t. Sajátossága, hogy viszonyrendszerében a *hatalomhoz* való viszony központi helyet foglal el.

Tekintve, hogy célunk a szocialista politikai tudat elemzése, szükséges, hogy a rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján röviden áttekintsük a politikai tudat néhány lényeges specifikumát. A marxista irodalomban és a köztudatban is elterjedt és elfogadott, a politikai tudat specifikumát lényegében helyesen kifejező álláspont szerint: a politikai tudat az osztályok és szociális csoportok érdekeit és a népek közti érdekviszonyokat a *legközvetlenebbül* tükröző tudatforma, amelynek *középpontjában a hatalomhoz* való viszony áll.

A politikai tudat *tartalma*, tárgya igen széles körű lehet, minden társadalmi probléma politikai jelleget ölthet, ha közvetve vagy közvetlenül összefügg a hatalom problémájával. A politikai tudat tulajdonképpen áthatja az egész társadalmi életet, hat a gazdasági fejlődésre, a tudományra, a művészetre, kultúrára stb. Más társadalmi tudatformákhoz hasonlóan a politikai tudat szerkezetének felépítésében is lényeges szerepet játszik a valóság tükröződésének absztrakciós színvonala, amely a tükröződés mélysége és közvetettségi foka szerint hozza létre a társadalmi tudatban a politikai érdekeket kifejező különböző rétegeket.

Az *elméleti*, vagy tudományos politikai tudat az osztály legalapvetőbb érdekeit elvont, absztrakt szinten, a lényeg szintjén fogalmazza meg és azokat indokolja, létjogosultságukat bizonyítja. Tartalmazza ezen kívül a jövőre vonatkozó tendenciákat is, tehát prognosztikus jellegű. A jelen korszak legáltalánosabb tendenciáinak feltárásával képes a fejlődés irányát is megmutatni. Véleményünk szerint a politikai tudatnak, különösen a szocialista politikai tudatnak ez a szintje, mint tudományos diszciplína még kidolgozatlan. Alapvető elemeit a marxista ideológia alkotórészei, különösen a marxista társadalomfilozófia tartalmazza. A szocialista politikai tudat tudományos szintjének, a marxista politika-tudománynak a kidolgozásához indokolt lenne a marxizmus társadalomfilozófiájának (amely egyúttal a marxizmus általános szociológiájának funkcióját is betölti) néhány alapvető tételét alapul venni és módszerként alkalmazni a legáltalánosabb politikai jelenségek vizsgálatában.

Egyik hazai kutatónk szerint Marx, Engels és Lenin filozófiai hagyatéka szilárd világnézeti megalapozottságot és biztos elméleti fogódzót tud adni.⁷

Példaként a következő összefüggésekre gondolhatunk:

- a mindenkori társadalmi-gazdasági alakulat jellege és a politika tartalmának kapcsolata
- a politika tartalmának történetileg változó jellege stb.

A politikai tudat szerkezetében indokoltnak látszik egy sajátos szint, a gyakorlati vagy praktikus politikai tudat megkülönböztetése, amit a politikai ideológia elnevezéssel jelölhetnénk. Tartalmát a Lick József által is politikai ideológiaként értelmezett azon eszmék és nézetek rendszere alkotná, amely adott, konkrét társadalmi-gazdasági formáció struktúráját, az ebből fakadó érdekviszonyokat és az államhatalom problémáját

elméleti szinten taglalná, de magában foglalná az adott társadalomban létező párt vagy pártok működésének irányvonalát is, az egyes társadalmi osztályok vagy rétegek alapvető céljait és feladatait tükröző problémák, deklarációs manifesztumok, szabályzatok, módszerek elméleti általánosítását is.

A köznapi, vagy *mindennapi tudat*: a tömegek politikai állásfoglalása, véleményeinek összessége, hangulata, amely antagonisztikus társadalmakban mindig ellentmondásos, de a szocializmusban is rendkívül heterogén.

Kialakulásában elsősorban az empirikus tapasztalatok és a hagyományok, szokások játszanak szerepet. Fő tartalmát ennek a szintnek is az adott társadalmi csoport lényeges vonásai határozzák meg, de azok általában eklektikus formában tükröződnek és erőteljes érzelmi, emocionális töltésűek. (Pl. osztályszolidaritás, osztálygyűlölet.)

Lick József szerint ezen a szinten belül is három fejlettségi fokot különböztethetünk meg: egyrészt az élenjáró, vagy reprezentatív politikai tudatot, amely legközelebb áll az osztály alapvető érdekeit képviselő politikai ideológiához, másrészt az osztályérdeket spontán módon tükröző átlagtudatot, amely tartalmazza az élenjáró tudat egyes elemeit, de ellentmondásos formában és emocionális, empirikus szinten. A harmadik fejlettségi fokot az elmaradt tudat jelenti, amely túlnyomórészt az osztály tagjainak partikuláris érdekeit tükrözi, de megtalálhatók benne más, esetleg ellentétes érdekű osztályok nézetei is, valamint az osztály konzervatív hagyományai.⁸

A politikai tudat specifikumának elemzése során a kutatás eredményeinek fényében véleményünk szerint a következő jellemzők emelhetők ki:

Legabsztraktabb szintje, a politikatudomány *tudományos jellegű*, amennyiben elvont szinten, fogalmak, törvényszerűségek formájában s a tudományra jellemző általános módszerek felhasználásával tükrözi a valóságot. Jellegénél fogva képes általános orientációt adni a politikai tevékenység számára. Más tudományokhoz hasonlóan ebben az értelemben *prognosztikus* jellegű.

Hazai kutatóink közül Makó István a politikai tudatforma *evidens* jellegét emeli ki, ami véleményünk szerint a politikai tudat köznapi szintjére érvényes. Köztudott például, hogy a munkások számára a mozgalom fejlettségének bizonyos szintjén evidens a tőkés osztállyal való ellentétük. Ez ösztönös szembenállás, amely nem az ember természetéből fakad, hanem a gyakorlat által csiszolt és kiművelt ösztön, vagyis a társadalmi gyakorlat, közelebről a politikai gyakorlat szintje által meghatározott evidencia.⁹ A munkásosztály politikai mozgalma hatékonyságának azonban szükségszerű feltétele, hogy túljusson ezen a szakaszon és politikai tudata a tudatosság szintjére emelkedjék.

Ezzel a követelménnyel magyarázható, hogy a politikai tudatban a személyes momentum, a *meggyőződés* is igen lényeges szerepet játszik. Csak akkor funkcionál, ha a benne kifejeződő cél vagy eszme az elsajátító szubjektum meggyőződésévé válik. Ebben az esetben viszont a tevékenység hathatós szabályozásának a szerepét tölti be, aktivitásra serkent. A tömegek tudatosságának szintjét is aktivitásukon mérjük le.

Meghatározott történelmi fejlődési szakaszokban, általában a kiélezett osztályellentétek, vagy a felgyorsult történelmi mozgás időszakában,

amikor jelentős tömegek válnak a politikai cselekvés végrehajtóivá, különös funkciót kapnak és rendkívül jelentőssé válnak a *politikai jelszavak*, amelyek a legtömörebb, a legsűrítettebb formában fejezik ki valamely konkrét cél vagy feladat lényegét. Jellegüknél fogva leginkább alkalmasak arra, hogy a legszélesebb tömegek számára érthető és hatékony, cselekvésre mozgósító tényezőként funkcionáljanak.

A politikai tudatforma sajátossága, hogy a benne megfogalmazódó irányelveket és döntéseket mindig politikai szervezetek, *intézmények közvetítik* az adott osztály tagjaihoz. Az intézmények részei annak az eszközrendszernek, amelyek az adott politikai eszmék megvalósulásának, anyagi erővé válásának objektív feltételei. Makó István a politikai intézmények működésének hatékonyságát a következőkben foglalja össze:

„A politikai intézmény tehát akkor funkcionál jól, ha eszmeiség — a valóságot híven tükröző elmélet — hatja át s ezt az intézmény megőrzi, konzerválja s így a szükségszerűség kibontakozásának kedvező feltételét teremti meg. Az intézmény éppen konzervatív jellegéből adódóan tudja elevenné, hatékonytá tenni a szubjektumok cselekvését. A konzervatív jellegű intézmény az a fix pont, amelyre támaszkodva a szubjektum »kifordíthatja a világot sarkaiból.«¹⁰

Az intézményekhez szükségszerűen kapcsolódó, de a hatékonyságot biztosító konzervatív jelleggel ellentétben a politikai ideológiát *nagyfokú mozgékony* és változékony jellemzi.

Lick József írja erről a következőket: „A politikai ideológia a többi társadalmi tudatformánál sokkal mozgékonyabb és változékonyabb, mivel az osztályok csak úgy tudják a siker reményében vívni harcukat, ha ideológiusaik és politikusaik folytonosan elemzik és általánosítják a társadalmi, politikai eseményeket.”¹¹

Az eszmék megvalósulásában a politikus *személyisége is* jelentős szerepet játszik. Ugyanazokat a politikai döntéseket a különböző politikusok különböző eszközökkel és módszerekkel valósítják meg.

A szocialista politikai tudat kibontakozásának kezdetei

Az idejétmúlt társadalmi rendszerek felbomlásának szükségszerűsége a társadalom eszmerendszerében is visszatükröződik. Attól függően, hogy a társadalmi átalakulást sürgető haladó osztályok politikailag mennyire érettek és mennyire felkészültek a társadalmi változásra, érdekeiket és célkitűzéseiket különböző tudatformákban fogalmazzák meg. Az új társadalmi rendszer kialakulásának lényeges eleme a politikai hatalom meghódítása. Az ehhez vezető utat legközvetlenebbül és legadekvátabb formában a politikai tudat fejezi ki. Előfordulhat azonban, hogy valamely haladó társadalmi mozgalom éppen gyengesége, politikai éretlensége miatt nem rendelkezik még önálló ideológiával, ezért a kor uralkodó ideológiáját használja fel céljai megfogalmazására.

A korai polgári politikai mozgalmak például a vallásos eszmék égisze alatt vívták meg a maguk harcát. A munkásmozgalom fejlődésének korai szakaszában ugyancsak a vallásos eszmék szolgáltak keretül az osztály politikai törekvéseinek kifejezéséhez. Engels ennek okát abban a közös motívumban látja, hogy az őskereszténység ideológiája és a munkás-szo-

cializmus egyaránt a szolgaságtól és a nyomortól való megváltást hirdeti, s egy olyan változást akar, amely az igazságosság, az általános egyenlőség és a jólét megvalósulását eredményezi.¹²

A munkásosztály öntudatra ébredése folyamatának első szakaszában, amikor még nem tudatosultak benne társadalmi helyzetének reális összefüggései, csak ösztönösen fordult szembe a kapitalizmus bizonyos jelenségeivel. Tiltakozása elsősorban az erkölcs szférájában bontakozott ki. Igazságtalannak érezte elnyomott helyzetét. A kapitalizmus objektíve létező ellentmondásai is elsősorban erkölcsi felháborodást, az igazságtalanság gyűlöletét és osztályos társai iránti szolidaritás érzését váltották ki belőle. Ez a szemléletmód nemcsak a munkásság széles rétegeinek tudatvilágára jellemző, hanem elméleti szinten, különböző ideológiai irányzatokban is megjelenik. Legtipikusabb példái ennek az utópikus szocializmus elméleti rendszerei.

Proudhon például az anarchista utópisztikus szocializmus képviselője is az igazságosság alapján állva ítéli el a tőkés magántulajdont s bírálja a fennálló társadalmi rendet, amelyet éppen ezért nem forradalmi harcban, nem is a társadalmi tulajdonforma megteremtésével vél megszüntethetőnek, hanem igazságosabb elosztási rendszer kialakításával. Ennek az elméletnek ismeretelméleti forrása az az elméleti alapállás, hogy a történelmi folyamatokat az örök időktől fogva létező, örök igazságot kifejező kategóriák mozgatják. Ez a felfogás is a munkásosztály politikai éretlenségének tükröződése. Engels írja ezzel kapcsolatban, hogy Proudhon annak a munkásnak az álláspontjával azonosult, aki még nem szakadt el teljesen a földtől, és továbbra is megőrizte a tulajdonhoz való ragaszkodását, individualizmusát, ugyanakkor valamiféle szocializmus után is vágyódott.¹³

Proudhon nézetein kívül az utópisztikus szocializmus valamennyi irányzatát tulajdonképpen az etikai szocializmus megnyilvánulásának tekinthetjük, amely egy új, az erkölcsiség magas szintjén álló embertípus megjelenésétől várja egy jobb, igazságosabb társadalom bekövetkezését. Még a marxizmus, a munkásosztály tudományos ideológiájának megszületése és térhódítása után is fellelhetők a munkásmozgalomban ezek a tendenciák.

Éppen a munkásmozgalom kiszélesedése, tömegmozgalommá válása váltotta ki az értelmiségi rétegek fokozott érdeklődését. Befolyásukra azonban megerősödtek a különféle opportunisták, a forradalom szükségszerűségét tagadó tendenciák. A társadalom objektív szükségszerűségeit feltáró és a tömegek forradalmi cselekvését arra alapozó tudományos elmélet helyett ezek a tendenciák ismét a konkrét társadalmi valóságtól független erkölcsi értékek abszolutizálását foglalják magukban.

Lassalle nézeteinek alapját például már a Feuerbachnál is megtalálható elvont humanizmus-eszmény, a társadalmi osztályok közötti harmonikus együttműködés eszméje képezi. Ezen az alapon állva az állam és az egyén közötti erkölcsi összhang is elképzelhető.

Mérei Gyula: „Eszmetörténet-munkásmozgalomtörténet” c. tanulmányában Lassalle Tudomány és munkásság című könyvének elemzése során kiemeli azt a gondolatot, amely szerint szerző az állam feladataként az egyéneknek erkölcsi egésszé való egyesítését és szabadságuk biztosítását tekinti. E cél teljesítése biztosíthatja az egyén pozitív tulajdonságainak

kialakulását is. Lassalle a munkásosztály erkölcsi eszményeként is az erkölcsileg rendezett közösségekben való érdekegyeztetést és a közösség fejlesztésének elősegítését tekinti. Ez a követelmény szembenáll az osztályellentmondás, az osztályharc marxizmus eszméjével, helyette a kibékülés, az osztályellentétek kiegyenlítésének eszméjét fogalmazza meg.¹⁴

Bernstein elméletében viszont ismét a kanti — a társadalmi valóság-tól független — etikai értékrendszer válik meghatározóvá, amelyben az ember választási lehetőségeit az örök erkölcsi értékek alapozzák meg. A munkásosztálynak sem kell célként kitűznie a szocialista társadalom megteremtését, mert az — természeti szükségszerűségként úgyis automatikusan bekövetkezik. A szocialista forradalom pedig beleütköznék az örök etikai elvekbe.

Bernstein elméletének társadalmi gyökereit a korabeli német viszonyokban kell keresni, amelyeket Lenin nyomán a kapitalizmus viszonylagos stabilitása korszakaként jellemezhetünk. Ennek specifikus vonása a munkásarisztokrácia kialakulása, de kedvező lehetőségeket teremt a munkásmozgalom fejlődése számára is. Bizonyítja ezt, hogy a német szociáldemokraták az 1877-es évi választásokon az összes szavazatok 90%-át szerezték meg. Ezért egyes teoretikusok úgy vélték, hogy közel van a nap, amikor a szociáldemokraták többségre jutnak a Birodalmi Gyűlésben és elhatározzák a szocialista állam bevezetését.

Bernstein felfogásának ismeretelméleti forrásaként pedig azt a tényt említhetjük meg, hogy a marxizmus dialektikus forradalomelmélet helyett a spenceri harmonikus evolucionista fejlődéselméletet vallotta. Az ellentétek harca helyébe a rokonerők harmóniáját állította: ebből pedig logikusan következik a „szocializmusba való békés belenövés” elmélete.¹⁵

Az etikai szocializmus *Kautskyra* is hatással volt, és bár kezdetben a forradalom álláspontján állt, később egyre erőteljesebben érvényesült elméletében egyfajta etikai-biológiai-naturalista szemléletmód. Ennek lényege, hogy a természetben és a társadalomban azonos törvények hatnak, amelyek az ember örök és változatlan természetéből fakadnak. Az önfenntartás és a fajfenntartás ösztönével egyenrangú ösztönnek tekinti a társas ösztönt, amely olyan magas erkölcsi erényekben nyilvánul meg, mint az önzetlenség, a hűség, a fegyelem és a becsvágy. Ezek az erények erkölcsi törvényekként érvényesülnek. Az említett erényeken kívül az erkölcsi ítéletek és a vele szorosan összefüggő kötelességérzet és lelkiismeret is az ösztönéletből származik. Az ember és a társadalom életét tehát a természettörvényként felfogott erkölcsi törvények irányítják.¹⁶

Sajátosan alakult *Lukács György* elméleti fejlődésének útja. Kora jelentős történelmi fordulói és sokszínű eszmei hatása eredményeként, sok belső vívódás, útkeresés után jutott el a marxizmushoz. Életútjának kezdetére jellemző egy erőteljes etikai szemléletmód. Mint ő maga elmondja: „Utam Marxhoz” című művében már életének kezdeti szakaszában szembefordult a hazai feudálkapitalizmus rendszerével. Mint a polgári osztály tagja, belülről látta annak ellentmondásait, embertelenségét.

Már ebben a korban is hatott rá a marxizmus, de a marxizmust azonosította a korabeli szociáldemokráciával, amivel nem értett egyet.

Fejlődésének 1908—11-ig terjedő időszakában inkább esztétikai alapról bírálta kora társadalmi viszonyait. Elsősorban azt állapította meg, hogy az adott korban nem jöhetnek létre értékes művészi (irodalmi) alkotások.

tások. Ennek okát a társadalomban jelentkező elidegenedésben vélte felfedezni, ami a művészetben a dekadenciában fejeződik ki.

Ebből a helyzetből a továbbjutást már ebben a korszakában a proletariátustól várta, de nem a szociáldemokrácia képviselőitől. A következőkben fejti ki ezzel kapcsolatos álláspontját: „A marxizmusnak (szociáldemokráciának) nem lehet drámája, éppúgy, mint a kereszténységnek, mert lényegük hasonló”. „...de a szocializmusnak úgy látszik nincsen meg az egész lelket betöltő vallásos ereje. A korai kereszténység bibliát teremtett és századok művészete táplálkozott annak gyümölcseiből. És mert igazi vallás volt, bibliát teremtő erejű, nem kellett neki a művészet: nem kívánta meg és nem is túrta meg maga mellett, egyedül akart uralkodni az ember lelkén, mert képes volt rajta uralkodni. Ez az erő hiányzik a szocializmusból.”¹⁷

Az 1912—17-ig tartó időszakában németországi tartózkodása alatt az újkantiánizmus irányzat bádeni iskolájának hatása alá kerül. Magáénak érzi annak értékétikáját, a reális világ fölé emelkedő, de a világnak, az életnek ellentmondó, tehát soha meg nem valósítható, mégis az ember előtt célként lebegő értékrendszerét.

Hamar felfedezi azonban (ez egy ideig válságot is előidéz fejlődésében) a szigorú életidegen etika és a való világ ellentmondását, s különösen Tolsztoj és Dosztojevszkij hatására fokozatosan Oroszország felé fordul. Úgy látja, hogy az európai kapitalizmus lezáródása után a kritika s a szembenállás Oroszországból indulhat ki. Úgy véli, hogy a „kiteljesedett bűnösség”, állapotából onnan várható a kibontakozás. Ennek hordozója az új, magasrendű, de még vallási köntösben jelentkező erkölcsiséget megtestesítő embertípus lehet. Ennek illusztrálására a következőket fejti ki: „Ha Tolsztoj és Dosztojevszkij szerencsétlennek és eltévelyedettnak érzi a ma élő emberek legnagyobb részét, ha igaz keresztény szeretettel tör is át szeretetük azok erkölcsi romlottságán és züllöttségén, az erkölcsi értékek, sőt az erkölcsi értékelések rendületlenségén nem akarnak ezzel rést ütni, csak a mindent látó, megértő és megbocsátó szeretetben látják az utat, amely az eltévelyedettnet oda visszavezeti.”¹⁸

Az ellentmondásokkal terhes világból tehát csak a megváltás útján lehet kijutni. A megváltás viszont itt még csak az individuum belső világában történik meg.

Már ebben a korszakban is hatottak rá a munkásmozgalom különböző irányzatai. A szociáldemokrata állásponttal szemben a spontaneitás helyett az ember aktivitását hirdető elméletekkel ért egyet. Az aktivitásban a proletariátus forradalmi ösztönének tulajdonít lényeges szerepet. Ez a tudat is még misztikus formában jelenik meg, amelyet a proletarizmus saját erejéből fejleszt ki. Ebben az időben Lukács még nem ismerte Lenin elméletét arról, hogy a proletariátus önmagában nem képes a tudományos ideológia kialakítására, ezért azt kívülről kell bevinni a mozgalomba, s hogy annak megteremtése a forradalmi értelmiség feladata.

A bolsevizmussal kapcsolatban is voltak etikai alapállásából következő fenntartásai. Elítélte a forradalmi erőszakot a társadalmi változás végrehajtásában. Az volt a dilemmája, hogy vajon a forradalmi célokat csak a többség egyetértésével szabad megvalósítani, vagy a világosan látó kisebbség rákényszerítheti-e akarátát a helyzetet, s benne saját, valóságos érdekeit föl nem ismerő kisebbségre.¹⁹

Csak az októberi szocialista forradalom ténye, valamint a Magyar Tanácsköztársaság idején folytatott gyakorlati tevékenysége hatására érlelődött meg benne a gondolat, hogy a szocialista forradalom az, amely meghozza a régóta keresett megoldást és egyúttal lehetővé teszi az etika, valamint a kultúra beteljesedését is.

Az etikai szocializmus pozitív tartalma mellett lényegében megragadt az ösztönösség szintjén és szükségszerűen elvezetett az osztályegyüttműködés elvéhez, a társadalom forradalmi átalakításának tagadásához. Marx az emocionális tiltakozás, az ösztönös lázadás eredetével kapcsolatban hangsúlyozza a következőket: „Nem arról van szó, hogy az egyik vagy másik proletár, hogy az egész proletariátus mit képzel el céljának. Arról van szó, hogy mi a proletariátus és hogy létének megfelelően mit lesz kénytelen tenni.”²⁰

Lenin szerint az ösztönösség a burzsoá eszmék előtti behódolás veszélyét rejti magában. A munkásosztálynak ezért politikai tudatosságra, osztálytudatra van szüksége. Enélkül a spontán folyamatok megfojtják, züllesztik az osztály törekvéseit. A forradalmi elmélet, a valóság objektív összefüggéseinek ismeretében lehetséges csak meghatározni az osztály távolabbi céljait is. Hiányában viszont a mozgalom elveszti távlatait. Ezt a tényt tükrözi Bernstein sokszor idézett mondata: a mozgalom minden, a végcél semmi!

Mindennek ellenére a munkásosztály tudati fejlődésében a spontaneitás szintjén kibontakozó erkölcsi tudat is jelentős állomás, hozzájárulhat az *öntudat* kialakulásához. Az öntudatra ébredés lényege, hogy a munkás felismeri társadalmi helyzetét, és abba nem akar többé belenyugodni. Egyre inkább kialakul benne annak a tudata, hogy ő is ember, éppen olyan ember, mint akár a burzsoá. Nő tehát emberi méltóságtudata. Gondolatvilágának még ez az eleme is ösztönösen, osztályhelyzetének hatására alakul ki. Az osztályhelyzetet tükröző spontán tudat azonban a fejlődés folyamatában fokozatosan átadja helyét az osztály történelmi tendenciáit is magában foglaló osztályöntudatnak. Erre a fokra először csak az osztály élenjáró rétege képes felemelkedni.

Az osztálytudat szerkezetében ennek következtében két szintet különböztethetünk meg: egyrészt a szélesebb néptömegekre jellemző ösztönös tudatot, amely elsősorban emocionális töltésű, másrészt az élenjáró rétegek osztálytudatát, amely tartalmazza az egyénnek a közösséghez való pozitív viszonyát, a sorsáért érzett felelősséget is: tehát erkölcsi tartalmat is hordoz, de már osztályhelyzetének ismeretét és a hatalmi viszonyok megváltoztatásának akaratát is magában foglalja. A folyamatban lényeges szerepet játszik a munkásosztály racionális fejlődése is. Lukács György az emocionális momentum túlhaladásában a ráció jelentőségét is kiemeli. „Történelem és osztálytudat” c. művében írja: „Az osztálytudat az a racionálisan meghatározott reakció, amelyet ily módon hozzárendelünk a termelési folyamaton belül meghatározott kritikus helyzethez.”²¹

A munkásosztály öntudatra eszmélésének folyamatában a legmagasabb szintet a tudományos ideológia megszületése jelenti, amely feltárja a társadalmi fejlődés alapvető tendenciáit és azok alapján határozza meg a fejlődés további útját és módszereit, alkotja meg forradalomelméletét. Ezt a forradalmi szocialista értelmiség legjobbjai alkotják meg, akik képesek a proletariátus osztályállásponjtjára helyezkedni. A munkásmozga-

lom tudatosodása szempontjából azonban létkérdés a tudományos elméletnek a mozgalommal való egyesítése, a tömegek politikai tudatának ki-fejlesztése. Ennek fokmérője, mennyire értik meg, hogy a társadalom eseményeinek alakulása az ő tevékenységüktől függ.

Az eddigiekben vázolt néhány összefüggés lehetőséget ad a következtetés levonására, hogy az erkölcsi tudat alkalmas politikai érdekek kifejezésére. A fejlődés folyamatában azonban olyan mértékben, amennyiben a munkásmozgalom egyre érettebbé válik, mindinkább közvetlen formában, a politikai tudat szintjén tükröződnek a másik osztállyal és a hatalommal összefüggő érdekei és céljai. Az erkölcs azonban a továbbiakban sem szakad el teljesen a politikától. A kettő kölcsönösen áthatja egymást. Kapcsolatukat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy eltérő jellegük mellett sok közös vonásuk is van. Általában valamely osztály erkölcsi és politikai nézetei összhangban vannak egymással. Antagonisztikus osztálytársadalmakban például az uralkodó osztály erkölcsi rendszere igazolja politikai magatartását: a kizsákmányolást, a politikai és nemzetiségi elnyomást, az uralkodó osztály érdekeiért folyó pusztító háborúkat stb. Valamely társadalmi-gazdasági alakulat hanyatló szakaszára viszont jellemző, hogy megbomlik az összhang az erkölcs és politika viszonyában és az uralkodó osztály etikájában megjelenik egy eléggé erőteljes amorális tendencia, vagyis az etikai szempontok teljes mértékben alárendelődnek a politikai érdekeknek. Ez a tény viszont felmentést ad mindenfajta felelősség alól. Ez az a korszak, amelyben a dolgozó tömegek erkölcsi tudata is szembekerül az uralkodó osztály politikai nézeteivel és gyakorlatával, valamint amorális etikai alapállásával is. A változó osztályérdek tehát ellentmondásokat szülhet a politika és erkölcs között ugyanazon osztályon belül is. Ugyanaz a tevékenység politikai szempontból pozitív, mert biztosítja az adott osztály érdekeinek megvalósulását, erkölcsileg azonban negatív lehet, mert emberek megalázását, esetleg életük veszélyeztetését is jelenti. Különbőség vagy ellentmondás alakulhat ki tehát erkölcs és politika viszonyában a tevékenység megítélésével kapcsolatban. Az erkölcsi megítélés alapja az általános emberi haladás, a politikai értékelés kritériuma az osztályérdek. Az erkölcsi értékelés mindig a magatartás egészére vonatkozik; a politikai értékelésben viszont maga a tett és következménye, társadalmi hatása a megítélés tárgya. Lenin mondja ezzel kapcsolatban, hogy erkölcsi tekintetben igen nagy a különbség azok között, akik gyengeségből lettek áru-lók, és azok között, akik számításból. Politikai szempontból azonban nincs közöttük különbség, mindkét típus osztálya érdekei ellen cselekedett.²²

Mindkettőjük tette politikai szempontból tehát egyértelműen elítélendő. Ez a megítélés azonban nem zárja ki annak elismerését, hogy politikai szempontból is lényeges valamely tettet, magatartást kiváltó motíváció: szándék és magának a cselekménynek, valamint következményeinek a kapcsolata. Farkas Endre ezzel kapcsolatos következtetése, hogy a pozitív szándékot és indítékot erkölcsi tőkének, erkölcsi garanciának tekinthetjük, amely az egyéniség folyamatosságára utalva szavatolja, hogy az illető hasonló körülmények között is hasonlóan fog cselekedni, nem hagyja cserben a mozgalmat.²³

A politikai és az erkölcsi tudat dialektikus kölcsönhatásban segíti az egyéniség magatartásának fejlődését is. Mindkettő szerepet játszik pozitív erkölcsi tulajdonságainak, és szilárd politikai meggyőződésének kibonta-

kozásában. Lenin ebben a vonatkozásban elsősorban a *politikus* erkölcsi magatartásának tulajdonított lényeges szerepet. Clara Zetkinhez írt levelében említi, hogy a tömegek első megközelítésben inkább a politikus erkölcsi magatartására figyelnek. Általában a pozitív erkölcsi tulajdonságok emelik a vezetők politikai tekintélyét is, a negatívak viszont rombolják politikai hitelét olyannyira, hogy az erkölcsi bukás biztos záloga a politikai bukásnak is. Az apró erkölcsi hibákról is úgy tartja, hogy nagy politikai hibákhoz vezethetnek. Egy tehetséges politikailag képzett, jó politikai érzékű fiatalemberről mondja, hogy igen: valóban tehetséges, de zavaros nőügyei vannak és aki nőügyekben nem megbízható, abban politikai szempontból sem lehet megbízni.²⁴

Különösen a *forradalmár* magatartásában elengedhetetlen követelmény, hogy az átlagosnál magasabb erkölcsi szintre emelkedjék. Tőle a mozgalom nagyobb fokú tudatosságot, áldozatkészséget, nagyobb elkötelezettséget követel. A forradalom időszakában e tulajdonságai segítségével képes a tömegeket is magával ragadni.

A forradalom győzelme után, a szocializmus kialakulásának időszakában tömeges méretekben is megteremtődnek a szocialista embereszmény realizálódásának feltételei. Ez azt is jelenti, hogy a szocialista ember már nemcsak objektív résztvevője a szocializmus építésének, hanem szubjektíve, belső meggyőződése alapján, belső szükségleteiből következően is közéletti lénnyé és saját körülményeinek, sorsának alakítójává válik. A kommunista erkölcsiség és politikai aktivitás tehát a gyakorlatban kapcsolódik össze.

JEGYZETEK

1. Lenin Összes Művei 42. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 271. old.
2. Lenin Művei 32. köt. Szikra, 1953. 346—347. old.
3. Sándor Pál: Az ideológiáról. 181. old.
4. Makó István: Gazdasági érdek, politikai érdek. (Érdekvizonyok a szocializmusban.) Kossuth, 1973. 123. old.
5. Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem Történelmi materializmus szakosító jegyzet. Kossuth, 1974/1975. 215. old.
6. Kulcsár Kálmán: Társadalom, politika, jog. Gondolat, 1974. 26. old.
7. Karikó Sándor: A politikai tudat helyzete és problémái. SZOTE Marxizmus—Leninizmus Intézet (sokszorosított anyag) 6. old.
8. Lick József: A politikai tudat tartalma és formálódása. A Politikai Főiskola Közleményei, 1975. I. 94. old.
9. Makó István: I. m. 126. old.
10. Uo. 130—131. old.
11. Lick József: I. m. 92. old.
12. Marx—Engels Művei 22. köt. Budapest, 1970. 421. old.
13. Marx levele Schweitzerhez 1975. I. 24. (Marx—Engels Válogatott Művek, Szikra, 1956. 175. old.
14. Mérei Gyula: Eszmetörténet — munkásmozgalomtörténet. Párttörténeti Közlemények, 1975/3. 92—93. old.
15. I. m. 106—107. old.
16. I. m. 108. old.
17. Lukács György: „Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez.” Művészet és társadalom. Gondolat, 1969. 34. old. Szerk.: Fehér Ferenc.
18. Lukács György: Molnár Ferenc Andorja. Magyar irodalom — magyar kultúra (Szerk.: Fehér Ferenc—Kenyeres Zoltán) 146. old.
19. Lendvai L. Ferenc: Lukács György útja Marxhoz. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth, 1977. 408. old.
20. Marx—Engels: A szent család. Marx—Engels Művei 12. köt. Budapest, 1951. 35. old.
21. Lukács György: Történelem és osztálytudat. Magvető, 1971. 277. old.
22. Lenin Művei 30. köt. Budapest, 1953. 355. old.
23. Farkas Endre: Erkölc és politika. Kossuth, 1970. 17. old.
24. Clara Zetkin: Visszaemlékezések Leninre. Kossuth, 1957. 80. old.

Хедерне Козак Роза

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Настоящая работа является частью готовящейся монографии «К вопросу о понимании понятия социалистического политического сознания». В первую очередь мы стремимся к синтезу уже имеющихся результатов научно-исследовательской работы в данной области. Кроме того, в работе даётся краткий обзор начального этапа идейного развития рабочего движения.

В качестве предпосылки к исследованию содержания социалистического политического сознания в работе делается попытка краткого суммирования результатов политики и, в частности, политического сознания, определения и раскрытия их свойств. В развитии теоретического сознания в первую очередь мы стараемся показать значение стихийного уровня и, в частности, связь морального и политического сознания.